

Sobre la gestió del patrimoni reial de la Corona d'Aragó en temps del rei Martí l'Humà*

Enric GUINOT
Universitat de València
Institut d'Estudis Catalans

A primers de juny de 1397, el rei Martí I enviava una carta al Consell Municipal d'Alzira i als seus jurats en la qual els demanava una certa quantitat de diners amb l'argument següent: «que nós siam posats en necessitat de nostre viure, per ço cor en nostre novel regiment havem trobat tots nostres emoluments e drets reals, sens causa e colpa nostra, alienats e dissipats». ¹ En la mateixa línia podem citar una altra reflexió més coneguda que, en dates properes a l'anterior, la ciutat de València presentà al monarca mitjançant un memorial de greuges sobre qüestions econòmiques semblants i sobre la situació del patrimoni reial. Els jurats de la capital valenciana asseguraven, entre d'altres coses, que «molts dies són que en vostra casa, senyor, comprador no ha de què pusque a vostra taula provehir e, que és pus fort, que moltes vegades no y ha vianda sinó per al vostre plat, la qual cosa és vituperosa e de gran difamació car los strangers ne parlen hoc e los mercaders e altres qui van fora la vostra senyoria se'n trahen scarn, dients que lo rey d'Aragó no ha ca menjar». ²

Així, doncs, si seguïrem al peu de la lletra les afirmacions d'alguns coetanis, la situació financera de la hisenda reial de la Corona catalanoaragonesa en els anys al voltant del 1400 no sols era desesperada, sinó de ruïna absoluta. És veritat que aquestes manifestacions, com era usual als testimonis escrits de l'època, solen fer més referència als fets puntuals del moment que no al context en el qual s'emmarquen. Això és, les valoracions que feien sobre aquestes qüestions en els seus memorials i altres escrits estaven basades sovint en fets aïllats, cosa que podria fer pensar en el cas d'un estat del sud d'Europa que potser havia estirat més el braç que la màniga, i que havia patit l'acumulació d'un cert nombre de casos escandalosos de corrupció al voltant del poder polític. Res a veure, doncs, amb l'actualitat, però aquest tipus de valoracions «dramàtiques» potser contribuïxen a amagar allò que en realitat era una dinàmica de fons que afectava el conjunt de les estructures de funcionament de les monarquies baixmedievales; això és, la crisi de tot un model financer dels incipients estats europeus basat en el patrimoni d'arrel feudal.

* Sigles: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, de Barcelona; AHN = Arxiu Històric Nacional, de Madrid; ARV = Arxiu del Regne de València; OM = Ordes Militars.

1. Citat per Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorijs jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 7 (1970-1971), p. 355.

2. Josep M. Roca, «Memorial de greuges que'ls missatgers de la ciutat de València presentaren al rey Joan I d'Aragó», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. XI (1924), p. 75; citat per Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 353.

Efectivament, en el context europeu i dins el marc de la història política i econòmica, la segona meitat del segle XIV va estar caracteritzada, entre altres coses, per un canvi important quant a les estructures del poder públic i, especialment, respecte a l'evolució en la forma com les monarquies obtenien els seus recursos financers. Les sotragades socials, econòmiques, polítiques, demogràfiques i fins i tot culturals amb les quals se sol caracteritzar el període, més enllà del debat sobre el significat de la «crisi» baixmedieval, també comportaren una profunda desestabilització de les bases econòmiques del poder de l'Estat del final del Tres-cents, un estat, no ho oblidem, objecte d'un marcat conflicte polític entre la dinàmica d'enfortiment del poder autoritari de la monarquia i els seus agents sobre el territori, enfront dels interessos, no homogenis d'altra banda, de la societat civil dividida entre noblesa, burgesia mercantil i elits pageses. Aquesta confrontació d'interessos tingué una de les seves vessants en la pràctica del cogovern —el conegut pactisme de la Corona catalanoaragonesa— mitjançant les estructures parlamentàries desenvolupades durant la centúria.³

Evidentment, la Corona catalanoaragonesa fou escenari i protagonista social de les dinàmiques europees i, de fet, moltes d'aquestes qüestions han estat i són objecte d'anàlisi en aquest col·loqui sobre els temps del darrer rei del casal de Barcelona, Martí l'Humà, raó per la qual no aniré més enllà en la contextualització del període històric. Per tot això, en aquesta aportació em centraré en una qüestió més específica a propòsit de la situació de les finances públiques al voltant del 1400 a la Corona d'Aragó, les quals tenen dues vessants complementàries i, sens dubte, entrecruades: el desplegament de la nova fiscalitat d'estat amb la seva relació amb la fiscalitat municipal i la situació del patrimoni reial entès en un doble sentit: un de més econòmic, com el conjunt de rendes senyoriales tradicionals cobrades per la monarquia (censos, peites, delmes, lleudes, serveis i un llarg etcètera), però també en un altre de més polític, com la possessió de la jurisdicció i, per tant, el control polític (i fiscal) sobre el conjunt de les ciutats i viles reials.

Els darrers anys, la nova fiscalitat d'estat desplegada al llarg del segle XIV ha estat una de les línies d'investigació més fructíferes en el medievalisme europeu, i també sens dubte en el nostre, ja que s'hi han dedicat alguns dels millors investigadors i se n'han fet col·loquis importants, de la qual cosa és un reflex la intervenció en aquest mateix congrés del professor Manuel Sánchez. Atès tot això, la meua aportació anirà dirigida a revisar què sabem i a proposar algunes idees sobre què hauríem de saber millor sobre el segon gran apartat que he citat: el patrimoni reial de la Corona catalanoaragonesa al voltant del 1400, sobre la dinàmica de debilitació molt forta en la qual s'havia trobat immers al llarg de les darreres dècades del 1300, especialment a partir de les guerres amb Castella i Gènova i a l'illa de Sardenya, i sobre les polítiques de redreç que es van intentar amb més o menys fortuna durant el regnat de Martí l'Humà.

La veritat és que, en comparació amb allò que s'ha avançat quant a les qüestions més estrictes de fiscalitat, el patrimoni de la Corona no ha rebut darrerament el mateix tipus d'atenció per part dels nostres col·legues. Per això i sense cap mena de dubte, un punt de partença historiogràfic ha de ser l'extens, sòlid i erudit treball de la doctora Ferrer i Mallol sobre la recuperació del patrimoni reial a la fi del segle XIV, en el qual ja va explicar de forma precisa i detallada l'actuació del rei Martí i dels seus principals assessors polítics durant les dècades del 1390 i del 1400 per a aconseguir retornar al control de la Corona una part dels béns, les rendes i les jurisdiccions reials que havien estat alienats de forma

3. Vegeu, per exemple, Àngel SESMA MUÑOZ, «Todos frente al rey. La oposición al establecimiento de una monarquía centralizada en la Corona de Aragón a finales del siglo XIV», a *Genèse médiévale de l'Espagne moderne: Du refus à la révolte: les résistances*, Niça, Les Belles Lettres, 1991, p. 75-94.

progressiva i acumulativa, almenys des dels primers temps del regnat de Pere el Cerimoniós si no abans, la qual cosa volia dir pràcticament durant vora de setanta-cinc anys.⁴

La valoració dels coetanis sobre la degradació de la posició de la monarquia, les acusacions de corrupció i, en darrera instància, la imatge d'un poder públic feble i minvant, especialment en temps de Joan I i a la seva mort el 1396, amb el procés contra els seus curials,⁵ són qüestions conegudes i han estat citades freqüentment per molts autors, fins al punt que no és difícil trobar-ne qualificatius molt agres. Per exemple, Josep Fernández Trabal, en la introducció d'un recent treball sobre la gestió del patrimoni en temps d'Alfons el Magnànim, escrivia que «la política patrimonial dels monarques del segle XIV fou desastrosa, de manera que, en els darrers anys de la dinastia, la situació dels béns de la Corona a Catalunya era lamentable».⁶

Però potser caldria subratllar que aquest tipus de valoracions no enllacen gaire amb les interessades imatges dels contemporanis, especialment quan procedeixen de sectors de les oligarquies urbanes confrontades al poder reial. Perquè, tal com ha estat analitzat moltes vegades, les raons de la crisi del patrimoni reial i les dificultats constants de la hisenda pública durant bona part del Tres-cents foren més estructurals, de model d'hisenda pública dins el marc del llarg procés de creació d'una veritable fiscalitat d'estat, tal com ha estudiat en diverses ocasions Manuel Sánchez.⁷ Cal incidir, doncs, en la importància de les llargues guerres en les quals es van veure involucrats la Corona i els regnes catalanoaragonesos (les marítimes intermitents amb Gènova, el sosteniment del control de Sardenya, la llarga i greu guerra amb Castella dita dels Dos Peres...), l'acumulació de les quals havia minimitzat el valor i el volum dels recursos financers ordinaris procedents de les rendes feudals tradicionals que componien el patrimoni reial. Les exigències de sosteniment financer d'aquestes guerres, així com la urgència de disposar de capital líquid a curt termini durant els regnats de Pere el Cerimoniós i de Joan I, foren una raó estructural per a entendre la degradació del patrimoni reial, una raó molt més considerable que no les corrupcions més puntuals al voltant del monarca, tal com argumentaven els autors o agents socials de l'època. Però, al mateix temps, cal recordar com el patriciat urbà de les principals ciutats, la noblesa i la burgesia mercantil, s'aprofitaren considerablement del nou sistema financer del deute públic, de tal manera que la seva continuïtat esdevingué un aspecte ben rellevant en el sosteniment dels patrimonis particulars de moltíssims llinatges d'aquestes elits socials. Ja els va anar bé que la monarquia no pogués sostenir la despesa pública creixent.

És cert que hi hagué vendes o la simple disposició arbitrària de béns reials de tota mena, des de petits patrimonis immobiliaris o censos anuals fins a tota la senyoria sobre una vila reial. Alienacions que, per la seva importància, en alguns casos podrien qualificar-se d'una mica inconscients de les repercussions que podien tenir —pensem en les donacions de viles reials dutes a terme al principi del regnat de Pere el Cerimoniós per a dotar els nous infants reials—; però també la simple acumulació i repetició de casos esdevingué un problema de volum, de quantitat. Poden servir d'indicatiu les dades que aporta Flocel Sabaté quan explica que el 1396, en morir el rei Joan I, les diverses senyories representaven el 86,57 % del territori de Catalunya, mentre que un 77,87 % de la població també

4. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 351-491.

5. Marina MITJÀ, «Procés contra els consellers, domèstics i curials de Joan I, entre ells Bernat Metge», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 27 (1957-1958), p. 375-417.

6. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, «Implicacions polítiques en la recuperació del patrimoni reial a Catalunya durant el regnat d'Alfons el Magnànim. La lluita de Molins de Rei i la seva pèrdua posterior, 1419-1430», *Afers*, núm. 53/54 (2006), p. 161.

7. Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «La fiscalidad real en Cataluña (siglo XIV)», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 22 (1992), p. 341-376.

escapava a l'autoritat del monarca.⁸ Les dades del País Valencià per una època pareguda, a la mort de Pere el Cerimoniós el 1387, vénen a ser similars quant a extensió del territori senyorial, aproximadament un 85 %. Tot i que no tenim dades equivalents sobre la població, tot apunta al fet que també seria una mica inferior la proporció de veïnat en terres senyorials, com en el cas del Principat.⁹

Tanmateix i malgrat l'impacte d'aquestes dades, no menyspreables, segons la nostra opinió també és força important el debat polític que s'havia produït en la societat civil de la Corona durant més de dues generacions entorn de les prerrogatives de l'autoritat reial i la difusió del discurs polític sobre la diferenciació entre patrimoni personal del monarca i els béns de l'Estat, la «cosa pública» dels pensadors i els polítics ciutadans d'aquell segle. Aquest context ideològic és el que explicaria d'una manera més clara i convincent la reacció política de les elits de les ciutats de Barcelona i València arran de l'arribada al tron del rei Martí, amb l'obertura dels processos contra els curials de la casa reial del temps del seu germà Joan I i que arribaren a afectar la pròpia reina vídua Violant de Bar. Cal recordar que aquestes actuacions judicials acabaren mig diluïdes amb una sèrie de multes i no hi hagué un veritable canvi de concepció de model de gestió del patrimoni reial, malgrat els esforços per revisar-lo, tal com veurem.

1. LA GESTIÓ DEL PATRIMONI REIAL EN TEMPS DEL REI MARTÍ I

Efectivament, si el resumírem de forma radical, fins i tot a tall, podríem identificar la gestió del patrimoni reial de la Corona catalanoaragonesa en temps del rei Martí com un exemple de la distància que hi ha entre la teoria i la pràctica. No es tracta ara —ni en tenim la intenció— de fer un juí de valor sobre el conjunt del seu regnat, sinó simplement d'apuntar els dos trets fonamentals que, en la nostra opinió, caracteritzaren el comportament de la Corona en aquest temps. D'una banda, uns primers anys de declaracions de reforma, del que sembla una sintonia política entre els patriciats urbans i el nou monarca, de control de les alienacions produïdes fins aleshores durant els regnats precedents, de constatació de les veritables dificultats per a la recuperació de patrimoni alienat (per la manca de diners de la tresoreria de la Corona), sense oblidar, potser com una fita destacada, la promulgació d'una legislació que comprometia de forma rotunda el monarca i els seus successors en la inalienabilitat del patrimoni públic, ja que s'obligava ell i obligava aquests darrers a jurar-la. Ens referim a la coneguda pragmàtica del 15 de gener de 1399 per la qual el rei Martí es va comprometre a la no-separació dels regnes i al no-empenyorament de viles, castells, rendes, drets, molins i tota mena d'oficis, fins i tot per la més extrema necessitat que pogués argumentar. Però, més enllà de la promesa, de la simple declaració d'intencions del rei, que com a tal podria interpretar-se l'afirmació anterior, tal com ha assenyalat Maria Teresa Ferrer i Mallol, allò més important era la declaració paral·lela que tota alienació reial seria nul·la i, aleshores, els seus súbdits restarien deslligats de l'obligació de fidelitat i vassallatge.¹⁰

8. Flocel SABATÉ, «Discurs i estratègies del poder reial a Catalunya al segle XIV», *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 25/2 (1995), p. 617-646.

9. El moment de màxima senyorialització territorial al País Valencià va donar-se justament entre el 1360 i el 1400, dins el marc de les alienacions de viles i llocs dutes a terme per Pere el Cerimoniós per pagar la guerra de Castella. Vegeu Enric GUINOT, «La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el Regne de València (segles XIII-XIV)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 8 (1997), p. 79-108. Les primeres dades de població del senyoriu i el reialenc són de finals del segle XV; vegeu Enric GUINOT, «Senyoriu i reialenc al País Valencià a les darreries de l'època medieval», a *Lluís de Santàngel i el seu temps*, València, Ajuntament de València, 1992, p. 183-204.

10. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 355.

Fins ací la part propositiva del programa reial de recuperació del patrimoni pel rei Martí, però la segona part és la realitat del comportament de la Corona durant bona part del seu regnat, caracteritzat per una contradicció constant en les seves decisions. D'una banda, trobem una política organitzada mitjançant oficials reials dirigida a l'inventari de les rendes perdudes en regnats anteriors i a les gestions per a la seva recuperació. D'altra banda, una continuada realitat de noves alienacions del patrimoni per tal de subvenir de forma ràpida a les necessitats de diners per a les guerres mediterrànies a Sicília i Sardenya, o bé pagar els préstecs aconseguits per les mateixes raons a través de personatges, càrrecs de la cort, nobles i burgesos de l'entorn reial, als quals no hi havia altra manera de pagar que atorgant-los béns de titularitat pública, exactament tal com havien fet els seus antecessors.

No és fàcil fer l'inventari detallat de les actuacions reials, amb l'excepció del cas del Principat de Catalunya mercès al treball esmentat de Maria Teresa Ferrer i Mallol, per la qual cosa és complicat atrevir-se a fer-ne un balanç global, així com també sobre la possibilitat que hi hagués un comportament distint segons els regnes. Per exemple, se sol citar la qüestió que, mentre que a Catalunya foren oficials reials i veguers els agents de la defensa i recuperació del patrimoni reial, al regne d'Aragó aquesta actitud restà en mans principals de les corts pròpies, i al País Valencià sembla donar-se més aviat una actitud intermèdia atès el greu procés de divisió social en bàndols que va caracteritzar el període, de tal manera que no hi hagué un ferm cos institucional d'agents reials al servei del monarca, sinó un grup reduït d'oficials al voltant de la figura del batlle general del regne.

2. LA POLÍTICA DE REVISIÓ I RECUPERACIÓ DEL PATRIMONI ALIENAT

Tal com acabem de comentar, i com va fer-se en altres moments d'intents de recuperació del patrimoni reial alienat, la Corona va procedir primer a inventariar allò que podien considerar-se drets reials alienats, i de seguida i a continuació encetà actuacions concretes per a recuperar-ne alguns o molts.

La tasca d'inventari, però, no fou gens fàcil ni senzilla. El nombre i la varietat d'elements, béns i drets del patrimoni reial de la Corona catalanoaragonesa que al voltant del 1400 es trobaven alienats en favor de particulars, nobles, burgesos i institucions eclesiàstiques eren considerables. A més, caldria parlar d'algunes diferències de complexitat entre uns regnes i uns altres atesa la fragmentació de les velles rendes feudals a les terres d'antiga feudalització, la Catalunya Vella i el nord d'Aragó concretament, en comparació amb la situació als nous territoris conquistats a partir de mitjan segle XII on, freqüentment, l'alienació no era la d'alguna renda local o sobre un grapat de famílies o masos, sinó la de tot el terme d'una vila, lloc o alqueria, en bloc. Tal com ha estat estudiat per la doctora Ferrer i Mallol, aquestes vendes, durant el segle XIV, s'havien fet normalment a carta de gràcia, això és, amb la clàusula que la Corona podia retornar quan volgués els diners obtinguts i recuperar així el dret reial, si bé també hi hagué casos de venda a temps concret, durant uns anys, de tal manera que més aviat seríem davant la garantia d'un préstec i no tant d'una alienació que podria ser gairebé definitiva, com en el fons podia i acostumava a passar ateses les dificultats per a la hisenda reial de reunir els cabals necessaris per a recuperar el patrimoni repartit.

Quant al tipus de rendes i béns alienats, es tractava tant de béns materials concrets com de rendes o impostos reials fins a arribar a la senyoria de tota una quadra, lloc o vila, i també la jurisdicció corresponent. Des del punt de vista de quins havien estat els més importants, també pel que sembla en opinió dels contemporanis, ho foren els drets jurisdiccionals sobre les persones, el mer i mixt imperi que comportava la condició de vassallatge dels residents en un lloc o vila que havia estat donat o ve-

nut pel monarca. Efectivament, i sense oblidar el valor de les rendes que podia comportar aquesta jurisdicció, segons la nostra opinió aquestes alienacions eren les de major impacte, ja que tenien a veure amb la presència territorial del poder de la Corona i, per tant, la segregació d'una part de la població del sotmetiment al poder públic de l'Estat a través de l'actuació dels oficials reials.

En un pla paral·lel a aquestes alienacions jurisdiccionals, cal situar al mateix nivell d'importància els casos de senyorialització global d'un lloc o vila de reialenc, la qual cosa comportava normalment la concessió de les rendes territorials, de la fiscalitat reial, de les propietats emfitèutiques que hi tingués la Corona, drets de monopolis i qualsevol altra imposició, sovint tot acompanyat també per la cessió de la jurisdicció. Hem de parlar, doncs, de peites, quèsties, monedatge, toltes, forces, talles, forns, molins, carnisseries, banys, salines, censos de terres, cases i obradors artesanals, delmes, tasques, agrers i tota mena de rendes agrícoles, lluïsmes i foriscapis, drets militars d'host i cavalcada i un llarg etcètera de petites rendes locals.

El procediment operatiu

Així, doncs, i continuant en certa manera la tasca mampresa de forma irregular en temps del seu germà Joan I, el rei Martí ordenà una revisió al més detallada possible i de forma ordenada de les alienacions de patrimoni reial fetes durant els regnats anteriors. Com hem dit més amunt, el cas del Principat és el més ben conegut mercès a la monografia elaborada per la doctora Ferrer, en la qual es constata molt bé com efectivament hi hagué un veritable projecte de recuperació del patrimoni en les seves dues vessants: inventari d'allò alienat i actuacions directes sobre viles i llocs per a procedir a la redempció econòmica, objectius per als quals es va constituir tot un aparell d'oficials reials, central i local.

Aquests objectius, els podríem dividir en dues vessants. La primera, gens fàcil, fou la reunió de la informació precisa i detallada sobre les alienacions fetes fins en aquell temps, de manera que calgué regirar la Cancelleria Reial a la recerca de les proves de cadascuna de les alienacions, del preu obtingut i de les condicions jurídiques amb què s'havien fet, totes qüestions clau per a decidir el procediment de redempció possible. Una rellevància especial tenia aclarir les qüestions jurídiques, ja que era fonamental trobar arguments legals per a imposar la reversió en cas de resistència del noble o ciutadà beneficiat, però també per a disminuir les seves expectatives econòmiques. No sempre es trobaven els documents, més com més s'anava enrere en el temps, i també perquè no sempre havia estat un notari o escrivà de la Cancelleria Reial l'autor del document original d'alienació. Calgué, doncs, la revisió dels fons de la batllia general de la Corona, dels comptes dels tresorers, la identificació d'albarans de pagaments i fins i tot dels llibres d'alguns banquers-canvistes importants de Barcelona de les dècades anteriors, com ara Pere Descaus i Andreu d'Olivella. En tot cas, i més enllà de la feixuga tasca identificadora i dels seus possibles límits, els resultats de la recerca ens han arribat en diversos volums de recopilació de dades en forma de registres i dades d'arxiu, conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona i coneguts tradicionalment com els «Memorials de Carbonell».

El projecte d'inventari va ser dut a terme per un grup de funcionaris reials reunits de forma específica per a l'ocasió, el qual és qualificat per Maria Teresa Ferrer i Mallol com el de major entitat i capacitat dels diversos regnats en què van fer-se intents de recuperació del patrimoni reial. Aquests grups d'agents reials, els podríem dividir en dos àmbits: un de central, ja que tingueren una presència i actuació al voltant de la tresoreria general i la Cancelleria Reial, i més específicament al voltant de la figura dels respectius batlles generals de cadascun dels regnes, mentre que altres més aviat vingueren a ser

delegats en el territori, personal, doncs, de caràcter més local per a actuar en les diverses vegueries i dur a terme les actuacions concretes de redempció en contacte amb la població local, entre els quals podem comptar tant funcionaris específics com, majoritàriament, els propis veguers i batlles locals.¹¹

Tanmateix i més enllà d'unes característiques generals comunes, una vegada més podria parlar-se de diferències entre els regnes i, de fet, al Principat mateix hi hagué actuacions diferenciades segons les regions, com ara els casos del Rosselló i la Cerdanya i del bisbat de Girona; en aquest darrer cas, pel protagonisme de la ciutat de Girona i el seu Consell Municipal. Ací, concretament el novembre del 1400, fou creada pel rei una comissió *ad hoc* formada per una representació paritària dels estaments: dos delegats del rei, dos del bisbat, dos dels jurats i dos pagesos.

En el cas aragonès, es podria parlar d'una doble via en tant que el rei Martí intentà recuperar part del patrimoni alienat els anys anteriors pel seu germà Joan I, i d'altra banda negocià amb les Corts aragoneses una col·laboració econòmica per a procedir a accions concretes. Respecte a la primera qüestió, entre 1396 i 1398 mantingué negociacions amb la reina vídua Violant de Bar, culminades en setembre de 1398, i en paral·lel amb Joan Don Sancho, ciutadà de Saragossa i domèstic del difunt rei Joan I.¹²

Quant al paper de les Corts, fou mitjançant les celebrades en aquest regne entre 1398 i 1400 quan el monarca va aconseguir que aprovaren un important subsidi extraordinari de 130.000 florins per a recuperar patrimoni reial en aquell territori, i amb aquest objectiu foren nomenats els comissionats encarregats de la tasca de supervisió i recuperació, tot i que acompanyats d'un o més comissaris regis delegats des de la tresoreria reial. Fruit d'aquesta activitat podem citar la redempció en favor de la Corona del peatge de Terol, de l'almodí de Saragossa, de les salines d'Arcos, de les rendes del comtat de Luna i de les aljames jueves de Terol, Calataiud i Saragossa, a més de censals carregats sobre la moreria d'aquesta darrera ciutat.¹³

Al País Valencià, podria considerar-se com a data del tret de sortida de la política activa de recuperació del patrimoni reial el 26 de juny de 1398, ja que aquest dia el rei Martí ordenà a Nicolau Pujada, batlle general del regne de València, encetar els treballs d'identificació dels béns alienats durant els regnats anteriors, secundat en la seva funció per alguns delegats regis específics entre els quals caldria destacar el comissari Guillem Ferrer o l'actuació del donzell Guillem Martorell.¹⁴ Si bé les Corts valencianes feren un esforç econòmic, en les celebrades el 1403 per a destinar certes sumes al projecte, com al Principat, la via triada fou la més senzilla políticament i econòmica, la de pagar la redempció els propis veïns afectats, ja que no comportava una aportació dinerària directa de la Corona i, en un cert sentit, deixava en mans d'aquells la decisió d'endeutar-se per recuperar la jurisdicció en favor de la Corona.¹⁵

El primer objectiu foren les viles d'Elx i Crevillent, alienades en favor de la ciutat de Barcelona pel mateix rei Martí quan encara era infant per a pagar les seves activitats a Sicília, si bé no se n'aconseguí la redempció fins a mitjan segle xv. En canvi, sí que s'assolí recuperar de la ciutat de València el 1404

11. Les referències de noms i dades, especialment per al Principat de Catalunya, poden trobar-se amb detall a Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...».

12. Eladio MAINÉ BURGUETE, «Martín I y la recuperación del patrimonio real en Aragón. Acuerdos firmados en 1398 entre el monarca y Joan Don Sancho, ciudadano de Zaragoza», a *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 1/4, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1996, p. 149-163. Vegeu també María Luisa LEDESMA RUBIO, «El patrimonio real en Aragón a fines del siglo XIV. Los dominios y rentas de Violante de Bar», *Aragón en la Edad Media*, núm. 2 (1979), p. 135-169.

13. Eladio MAINÉ BURGUETE, «Martín I y la recuperación...», p. 149-163.

14. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 381-382.

15. Agustín RUBIO, «La lenta recuperación (1375-1410)», a *Història del País Valencià*, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 260.

la senyoria de Lliria, el comtat de Xèrica amb Altura, les Alcubles, Barraques i Pina; l'any anterior s'havia fet el mateix amb la vila costanera i estratègica de Cullera i el 1409 els oficials reials obtingueren la recuperació d'Alcoi i les valls de Seta i Travadell.¹⁶

Quant a la segona part del procediment d'aquesta política, correspon a les gestions que havien de dur a terme aquests oficials reials en cadascuna de les localitats per procedir a la redempció del bé o dret patrimonial concret. Se'n troba un bon resum en les prerrogatives que el rei Martí va atorgar al batlle general de Catalunya el 8 d'agost de 1397, entre les quals hi ha la de poder autoritzar reunions dels veïns dels llocs i viles d'on es volia recuperar la jurisdicció, el fet que pogueren signar procuracions i sindicats perquè els representaren, s'endeutaren i carregaren censals per a pagar la redempció, el fet que pogueren imposar talles i peïtes per a reunir els diners, etcètera.¹⁷

Lògicament, el primer pas d'aquestes actuacions concretes era el posar-se en contacte amb les elits locals, els prohoms de la comunitat o municipi que estarien interessats a tornar a la jurisdicció reial —en principi en serien els més beneficiats—, i que podien i havien de fer *de facto* d'intermediaris amb el conjunt de la població, tant perquè eren els adients per a pressionar els seus veïns com per disposar, segons els casos, dels instruments de poder local per a prendre les decisions d'endeutament públic i col·lectiu per a pagar les redempcions. És clar que aquesta intermediació dels prohoms locals seria diferent segons l'entitat de la població afectada, de tal manera que poden identificar-se des dels caps de família pagesos de les estrictes comunitats rurals fins als petits cavallers, mercaders, pagesos rics i clergues en el cas de viles de major demografia i pes econòmic. Pot servir d'exemple el cas de Castellví de la Marca, citat per Maria Teresa Ferrer i Mallol, en el qual signen la capitulació de redempció de la jurisdicció amb el rei els senyors de llocs, quadres i masos, a més dels pagesos qualificats de prohoms.¹⁸

3. LES CONTRADICCIONS DEL PROCÉS DE RECUPERACIÓ DEL PATRIMONI

Arribats a aquest punt, no és discutible l'envergadura que va assolir el projecte general de recuperació del patrimoni reial als diversos regnes de la Corona, així com els èxits que l'acompanyaren en una sèrie de casos. Tanmateix pensem que no sols cal fer una aproximació quantitativa, sinó que hauríem d'endinsar-nos una mica més en les diferents cares que va tenir, la qual cosa ens permet constatar algunes contradiccions notables que ajuden a situar en el seu lloc el mite coetani segons el qual es tractava d'un problema de corrupcions i malversacions, però també la tendència a presentar la qüestió com un simple conflicte entre poder reial o públic, d'una banda, i poder baronial o privatitzat, de l'altra.

En aquest sentit, la primera contradicció que se'ns presenta és, potser, la més coneguda i també la més visible: la contradicció que mentre les comissions reials maldaven per aconseguir la retornada al patrimoni de béns reials durant els primers anys del regnat, a partir del 1400 el rei Martí I tornà a

16. Agustín RUBIO, «La lenta recuperació...», p. 261. Sobre el cas d'Elx i Crevillent, vegeu Joan F. CABESTANY I FORT i Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ, «Elx i Crevillent, baronia de Barcelona (1391-1473). Notes i documents per al seu estudi», a *1r Congrés d'Història del País Valencià*, tom 2, València, 1971, p. 625-638; Josep-David GARRIDO VALLS, «El procés de lluïció de la baronia d'Elx i Crevillent», *Quaderns d'Història de Barcelona*, núm. 5 (2001), p. 111-125. Sobre el comtat de Xèrica, vegeu FRANCISCO J. CERVANTES PERIS, «El antiguo patrimonio de María de Luna: crédito censal y consolidación feudal (1372-1425)», a *XV Congreso de Historia...*, p. 53-68.

17. ACA, Cancelleria, registre 2295, f. 9r-10v; citat per Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 376.

18. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 384.

vendre amb una certa generositat drets i jurisdiccions reials, angoixat per les necessitats urgents de diners per a pagar la despesa militar dels conflictes mediterranis i tot i els seus juraments de fer bon dat que havia posat per escrit en la pragmàtica del 1399. Però, junt amb aquesta de més flagrant, voldríem assenyalar també altres contradiccions del procés de recuperació, com ara els interessos de grup contraposats entre les oligarquies reflectits en les lluites de bàndols, o el fet que s'acabés el procés de redempció mitjançant el pagament corresponent per part de tots els veïns afectats, però sense la seguretat per part d'aquests de no tornar a ser alienats o que el monarca no tornés a vendre el dret o la jurisdicció per una suma més elevada oferta de nou pel senyor o noble de torn, la qual cosa efectivament va succeir. Finalment, potser i segons la nostra opinió, la més gran contradicció del procés: allò que succeí al Principat de Catalunya quant a la situació dels remences i l'exclusió de la seva situació jurídica d'aquesta política de recuperació del patrimoni reial.

Sobre la primera qüestió, la continuïtat de les alienacions, els exemples tornen a acumular-se a partir del 1400, com acabem de dir. En març d'aquest any, el rei venia al seu conseller Guerau de Malleó el castell de Bar, prop de la Cerdanya, i el 1404 la parròquia de Sant Esteve Sesrovires, situada dins la baronia de Castellví de Rosanes, al jurista Pere Sacalm, i el castell i vila de Ricla més la jurisdicció de La Almunia, Cabañas i Calatorao al noble Ferran López de Luna; en els tres casos, a més, per a pagar deutes contrets anteriorment amb ells, per la qual cosa no hi hagué entrada de diners comptants a les arques reials.¹⁹ El 1405, les vendes documentades fins ara foren les de la jurisdicció de la Roca del Vallès a Ramon de Torrelles, la del Castellet del Penedès a Pere de Torrelles i la de Sant Cugat, Sant Vicenç de Calders i el Vendrell al monestir de Sant Cugat. Dels anys posteriors són els casos de Montbui, Sant Pere Pescador, Monells, Ullastret, Sant Iscle, Siurana, Cadaqués, Roses, etc. al Principat; Sariñena, Semón, Boitrín i Loarre al regne d'Aragó, i almenys Sot de Ferrer, Alcosser i Garvada, a més de la jurisdicció de les senyories de Gilibert de Centelles, al regne de València.²⁰ Una ampla llista sobre aquests anys és recollida al treball esmentat de Maria Teresa Ferrer i Mallol i a ella remetem per a més dades concretes, però podem indicar que les alienacions abastaren castells, viles i jurisdiccions de tots els regnes i que, sovint, els beneficiats foren els nobles de l'entorn del consell i la família reial o algun gran monestir, palesant així una vegada més com la relació estreta amb la figura del monarca era el mecanisme més fluid per a obtenir porcions del patrimoni i rendes reials, sense que pugui parlar-se de diferències significatives amb el que succeí durant el segle XIV.

Una altra variable, no gaire aclarida però que té la seva lògica sociopolítica, és la de l'homogeneïtat dels beneficiats per aquestes alienacions. Una de les característiques més rellevants de la situació del patriciat de la Corona catalanoaragonesa al darrer terç del segle XIV fou la seva progressiva divisió i organització en bàndols confrontats de forma cada vegada més agressiva en cadascun dels regnes. Atesa l'aparent constatació de com foren llinatges i persones acostats a la família reial els qui més fàcilment assoliren noves alienacions del patrimoni reial entre el 1400 i el 1410, caldria aprofundir una mica en la solidesa d'aquesta apreciació i si això comportà un major distanciament de part de l'oligarquia social respecte a la figura del monarca, ja que aquestes vendes o recompenses podien ser fàcilment enteses, com ho eren, tal com vénen a dir les fonts, com a símptomes de la corrupció i la venalitat dels consellers del rei. Això és, una contradicció entre la necessitat pràctica de la hisenda reial d'obtenir ingressos immediats i el fet que aquesta necessitat no fos entesa per part d'aquesta oligarquia com una solució asèptica, tot i que afeblidora del poder de l'Estat, sinó com a corrupta.

19. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 356-358.

20. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial...», p. 357-358; Agustín RUBIO, «La lenta recuperació...», p. 261.

Un tercer àmbit en el qual, segons la nostra opinió, podem detectar contradiccions en l'actitud de la monarquia en aquest període és el de la incertesa sobre el destí final del patrimoni, rendes i/o jurisdiccions recuperades amb l'esforç econòmic dels veïns i els pobladors afectats. Això és, els pagadors no tenien la seguretat que no tornarien a veure com la seva vila o jurisdicció fos poc temps després venuda una altra vegada pel rei Martí al mateix posseïdor anterior o a un altre de nou, per més diners dels que ells hagueren recaptat, i això és el que en alguns casos efectivament va succeir, com ara amb la jurisdicció de Montmeló, comprada pels seus veïns en favor del rei l'any 1398 i tornada a vendre el 1409 al monestir de Sant Pere de les Puel·les per tres-cents florins.

Així mateix hi ha alguns fets que palesen la complexitat de l'actuació de la Corona, perquè vendes i retrovendes es van succeir en pocs anys en allò que podria qualificar-se de considerable manca de sentit polític. Ens referim en concret al cas de la vila valenciana d'Onda, una antiga medina andalusina repoblada per Jaume I el 1248 com a vila reial dotada de mercat, però que el 7 de desembre de 1270 havia estat canviada per Amposta amb l'orde de Sant Joan de l'Hospital, senyoria de la qual passà el 1319 a la de l'orde de Santa Maria de Montesa. La senyorialització fou la situació habitual d'aquestes viles reials, amb les rendes, els monopolis i la fiscalitat de la Corona, i el dret del mixt imperi, però no la jurisdicció criminal o mer imperi, per la qual cosa està documentada la presència d'un justícia reial nomenat anualment pel procurador general del regne de València entre una terna proposada pels prohoms de la vila.²¹

Al llarg del segle XIV i fins al regnat de Martí l'Humà es produïren tres alienacions d'aquesta jurisdicció reial, la primera ja en juny de 1298, quan el rei Jaume II va vendre als hospitalers el mer imperi per quinze mil sous, si bé una dècada després el monarca retornà els diners i recuperà la jurisdicció per a la Corona. La segona ocasió tingué lloc el 14 d'abril de 1343 quan el rei Pere el Cerimoniós, per tal de recaptar diners per a pagar l'expedició naval per a la conquesta de l'illa de Mallorca, va vendre per vuitanta mil sous al mestre de l'orde de Montesa, amb pacte de retrovenda, el mer imperi de les viles d'Onda, Vilafamés, Sueca, Perputxent i Montroi, a més dels drets de cena a les alqueries que tenia aquest orde al terme de Borriana.²²

El 1393, els veïns d'Onda acordaren reunir els diners per aconseguir la redempció de la jurisdicció i tornar-la a la reial, cosa que aconseguiren el 25 d'abril, quan abonaren vint-i-set mil sous al rei Joan I i aquest els lliurà al mestre de Montesa fra Berenguer Marc. Durant els mesos següents es van fer gestions amb l'ajuda de la ciutat de València per reunir els diners suficients per a redimir tota la senyoria montesiana i que la vila tornés completament al patrimoni reial, però el 16 de novembre del mateix any el rei Joan pactava amb el mestre la ratificació de la senyoria i de la jurisdicció civil de l'orde sobre la vila i el seu terme a més d'acordar una nova venda de la jurisdicció criminal o mer imperi.²³

Amb el regnat del rei Martí, a partir del 1396 la situació es repetí quasi mimèticament i tot començà en setembre de 1399, quan el nou monarca ordenà al justícia i als jurats d'Onda que lliuraren al procurador fiscal de la Corona còpia de tots els documents que tingueren relatius a la possessió de

21. Aquesta notícia i les següents sobre la jurisdicció d'Onda durant el segle XIV procedeixen del nostre treball: Enric GUINOT, «Un precedent en la recuperació del patrimoni reial al País Valencià: la jurisdicció d'Onda, 1393», *Saitabi*, núm. xxxi (1986), p. 137-153.

22. ARV, Real, núm. 611, f. 126r-127v; ARV, Fons en dipòsit, pergamins, caixa núm. 1, núm. 22; AHN, OM, Montesa, pergamins reials, núm. 388-R; ACA, pergamins de Pere III, núm. 647.

23. ARV, Real, núm. 611, f. 127r-v; AHN, OM, Montesa, pergamins reials, núm. 483-R a 485-R.

la jurisdicció civil i criminal sobre aquesta vila.²⁴ Allò més probable és que hi hagués un procediment judicial a la cort reial, ja que en setembre de 1403 el monarca, pels serveis prestats per la vila, li confirmava el privilegi de 1393 per a poder imposar cises al mercat local a fi de pagar les despeses que havien tingut en el plet amb el mestre montesià sobre la jurisdicció. Sens dubte això ha d'estar en relació amb l'acord reial del mateix mes en les Corts del regne de València, en les quals, a petició dels braços militar i eclesiàstic, ratificà que la senyoria i la jurisdicció civil d'Onda i Vilafamés eren de l'orde de Montesa, mentre que la criminal es mantenia en mans de la Corona.²⁵

En febrer de 1406, el rei tornà a canviar d'actitud i el 5 d'aquest mes procedia a confirmar mitjançant un nou privilegi els capítols atorgats a Onda per Joan I en maig de 1393 sobre confirmació de les franqueses locals, aprovació dels seus estatuts de govern i capacitat d'implantar el cobrament de cises sobre les compravendes locals a fi de recaptar diners per a aconseguir la recompra de la jurisdicció criminal a Montesa. Tanmateix només cinc mesos després, el 19 de juliol, Martí revocava aquesta confirmació quant a la capacitat dels prohoms de la vila d'Onda d'imposar cises durant vint-i-sis anys per tal d'aconseguir els esmentats diners.²⁶

El problema polític i de prestigi quant al poder reial és que en desembre de 1407 el monarca tornà a autoritzar la recaptació de diners mitjançant aquest procediment de la imposició de les cises, per tornar a revocar-la també al cap de cinc mesos, en abril de 1408. Evidentment, les pressions de fra Berenguer Marc, mestre de Montesa, devien ser al darrere d'aquest enfollit procés, però cal que imaginem els ànims i els pensaments, sens dubte de decepció, dels veïns de la vila d'Onda en aquest context.

No cal que siguin gaires els casos com aquest perquè només la seva existència siga un possible indicador de la visió de les coses que podia tenir la gent d'aquell període, la qual es trobava davant el dilema de fer un considerable esforç econòmic amb els dubtes de si ho acabarien perdent tot pel que semblava una possible arbitrietat de la monarquia. No cal subratllar, doncs, la imatge que segurament transmetia la Corona a la societat civil catalanovalencianoaragonesa sobre la seva feblesa i el seu caràcter no fiable.

Justament a partir d'aquestes probables decepcions és com podem apropar-nos a allò que qualifiquem com una darrera contradicció en la teòricament positiva tasca de recuperació del patrimoni reial en temps del rei Martí. Ens referim a si hi hagué una actitud general positiva i col·laboradora en l'actuació dels oficials reials, per part dels vassalls implicats en la redempció de senyories i jurisdiccions. El cas és que, ben al contrari del que podria pensar-se a partir d'una lectura simplista d'una oposició entre senyors i pagesos vassalls, no sempre resta clar que totes les comunitats, especialment si es tractava de comunitats bàsicament pageses, maldaren desesperadament per redimir-se de la jurisdicció baronial més enllà de les generals afirmacions en aquest sentit que poden trobar-se entre la documentació oficial de la monarquia. La realitat social de part d'aquestes comunitats, especialment en el cas català, on pot trobar-se una major complexitat de situacions personals en una mateixa població en la qual hi podia haver famílies de condició lliure junt amb veïns en condició d'hòmens propis o remences d'altre poder senyorial, els quals no assolirien una veritable llibertat per aquestes redempcions, palesa les dificultats que van donar-se en tot el procés. No hem de negligir, doncs, la confluència d'interessos contraposats a l'hora de reclamar l'aprovació de taxes universals per a pagar

24. AHN, OM, Montesa, pergamins reials, núm. 551-R.

25. AHN, OM; Montesa, pergamins reials, núm. 551-R; ACA, Cancelleria, reg. 2322, f. 69r.

26. AHN, OM, Montesa, pergamins reials, núm. 556-R, la concessió, i els núm. 555-R i 558-R, la revocació.

la redempció de drets en favor de la Corona, una situació que podia ser pressionada pels interessos coincidents dels oficials reials i dels petits cavallers o dels cacics pagesos locals, però que podia provocar paral·lelament la resistència de part de la pagesia més pobra o sotmesa jurídicament, atès que la redempció en favor de la Corona podia significar per a ells poc més que un nou impost.

Tanmateix cal no oblidar l'altra cara del moviment pagès que pogué ajudar a organitzar el desplegament d'aquesta política reial, i és que entre les notícies que s'han conservat sobre algunes de les reunions de pagesos, especialment de la regió de Girona, resta palès el caràcter reivindicatiu que començaren a tenir en part de cara a l'organització del col·lectiu remença i la canalització de les seves reivindicacions d'alliberament de la seva condició servil en paral·lel a la redempció patrimonial.

Aquesta realitat que acabem de descriure, difícil de generalitzar estadísticament atesa la parcialitat de les fonts existents, pensem que fou força comuna si ens llevem dels ulls el tòpic de la coherència de les comunitats pageses, rurals o vilatanes com a contraposades en bloc als interessos dels nobles o de la Corona. Avui dia pensem que resta clara la inexactitud d'aquestes simplificacions i és així com podem endinsar-nos en les contradiccions d'aquest procés de recuperació del patrimoni reial a la Corona catalanoaragonesa al voltant del 1400.